

Füzi László

A világ változása

1. rész

„...mihelyt az embert nézzük, érvényét veszti a történelem.”

Patak Márta

I.

Hat éve írja ezt a könyvet, mondja akkor, amikor felemeli a fejét a munkából.

Mintha mást sem tett volna a hat év alatt, teszi hozzá az előzőekhez, minthogy az ember és a történelem közötti kapcsolatot kereste, azt, hogy a történelem miképpen határozza meg egy-egy ember életét. Talán ezért is vágta mellbe Patak Márta regényének mondata arról, hogy ha az emberre, az adott ember életére, vagy éppen csak annak egy-egy szakaszára figyelünk, akkor eltűnik a szemünk elől a történelem.

Nem, nem tűnik el sohasem, az ő életének még nem volt olyan szakasza, amelyet ne a történetivé váló külső mozgások határoztak volna meg, mondja.

Azok a körülmények, amelyekről írt már, s írni is fog még.

Élete mélyen a történelemben gyökerezik, mondja, el sem tudja képzelni, hogy ne kerüljön kapcsolatba a külső világ számára sokszor nehezen értelmezhető mozgásaival.

Nem értette, egy percig sem értette, hogy mit mondtak a történelem és a társadalmi mozgások elemzői akkor, amikor a történelem megszűntéről beszéltek. Nyolcvankilenc után egy pillanatra talán ő maga is érezte, hogy most valóban mintha szünet lenne a történelem mozgásában, de ha létezett is az a szünet, akkor csak egy szívverésnyi időre létezett. Azért létezett, hogy a világ mozgása aztán a korábnál is intenzívebb és gyorsabb legyen, s hogy az ember ebben a folyamatosan átalakuló világban újra és újra rákényszerüljön önmaga helyének meghatározására. Régen rájött már arra, hogy a világ mozgásának megértéséhez nem elég a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet történéseire figyelni, mindezek mellett az ember helyzetének változásait is értelmezni kell. Ha van feladata a történészeknek, s mondjuk, önmagával kapcsolatosan az egyes embernek, akkor ez az, mondja. Figyelni a szüntelen átalakulásokat, az egyre gyorsuló mozgásokat, s azoknak az emberre, önmagára való hatását.

A történelemről való gondolkodásból és az általa belátható-értelmezhető világ figyeléséből általánosítva azt mondja, hogy abból az alaphelyzetből, amelyet a történelemben élő emberként alakított ki a maga számára, ő maga nem lépett ki soha. Ezért nem érti, hogy egy-egy ember számára mit jelent az, amit ma a történelem elhagyásaként, a történetiség elvesztéseként emlegetnek. A történetiség számára éppen olyan természetes volt, mint amilyen természetes jelenség a levegő és a víz a maga és mások számára is. A történelmet, most már meg kell jegyeznie, hogy saját korát is a történelem részének látja, helyzet- és

önértelmezése tárgyának tartja. Ha nem látom a saját korom mozgásait, s nem látom azt, hogy azok miképpen kapcsolódnak az előző időszakok mozgásaihoz-történéseihez, akkor valószínűleg nem tudom azt, hogy hol vagyok, s talán azt sem, hogy ki vagyok, mondja. Olyan lenne a helyzetem, teszi hozzá az előzőekhez, mint amilyen azé az emberé, aki vakon próbál tájékozódni egy térképen.

A történetiség elvesztése a helyzetelemzés és az önmeghatározás elvesztésével jár, mondja, s nem tudja, mi lesz akkor, ha ez a jelenség társadalmi szinten is általánossá válik.

Visszaemlékezik a hetvenes évek történeti tudatzavarára, láttuk, mi volt az, s mi lett abból, mondja. Az előző gondolathoz szinte kötelességszerűen teszi hozzá, nem tudja, hogy egészen más társadalmi viszonyok közepette hova vezet a történelmi gondolkodás elvesztése. Azt viszont tudja, hogy a maguk egyetlen igazságát újramondó értelmiségi szerepe is idejémműlttá változott már, ezért nem akar ragaszkodni a maga igazságához, s nem kezd el kiabálni, mint tette azt Babits Jónása a cethal gyomrában. Már csak azért sem, mert világjelenségről van szó, s nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy maga a világ is a történetiség kísértése nélkül határozza meg magát.

Gyerekkora a történelem nélkül telt el. Szülei és nagyszülei élete is a történelem nélkül telt el, úgy, hogy csak kivételes pillanatokban kerültek kapcsolatba a történelemmel, igaz, akkor meghatározó módon, életük nagyobbik részében azonban a történelem elkerülte őket. A történelem a fejük felett zajlott, valahol távol döntöttek róluk, azt sem tudták, hogy kik és mikor, az ő életük pedig zajlott, ment előre mégiscsak a körülmények általi meghatározottságban. Távol történt tőlük minden, földrajzi és társadalmi értelemben is, így élhették meg a maguk természetesnek tűnő, de a világ mozgásától mégiscsak elszigetelt életét.

Az ő nemzedéke, mondja, már megkövetelte magának annak a jogát, hogy az életét a világ mozgásait ismerve élje le.

Tudja, nagy szavakat használ, hiszen tudatában van annak, hogy a maga, s a rajta keresztül megnevezhető társadalmi csoport meghatározottságai, főképpen a szellemi lehetőségei még ma sem hasonlíthatók össze más, fejlettebb országok értelmiségi csoportjainak lehetőségeivel. Ugyanakkor látja, érzi azt is, hogy elvontan nem lehet létezni, a kötődések mellett léteznek a kötések is, s nem csak itt, hanem mindenütt a világon, s noha mindenben a megvalósulás a fontos, ő maga a vágy feltörését e téren is megkerülhetetlenül fontosnak tartja. Ennek az egész kérdéskörnek azonban van egy másik oldala is, ha úgy tetszik, az elméleti mellett egy gyakorlati, jegyzi meg, ráadásul a gyakorlati oldal itt jóval fontosabb az elméletinek mondottnál, már csak azért is, mert teoretikusként ezen a területen csak általánosságokat lehet emlegetni. Visszafordul az előző, fellelengzőnek tűnő kifejezéshez, s azt mondja, a világ mozgásait nem követni, másolni-másolgatni kell, hanem megteremtteni, ha lehet, akkor egyenjogúként más világok képviselőivel. Ha valamiért, akkor azért nyugodt, mert a világot nem felülről megfogalmazott elvek szerint működtetik, hanem a kialakuló igények szerint mindig újrafogalmazzák. Most már újra senki által fel nem kért, s ki nem nevezett teoretikusként mondja azt, hogy a történetiség eltűnésében egy mélyebb, általunk még pontosan nem ismert törvényszerűség is szerepet játszhat. Ennek a törvényszerűségnek az egyik jellemzője kétségtelenül a rengeteget emlegetett gyakorlatiasság, de azt hiszi, ennél most tovább kell mennie. Nem felejtí azt sem, hogy a maga számára nemcsak hogy az emberek magatartásának, hanem magatartásuknak a történelmi mintáktól való elfordulását is már régóta figyeli. Mást jelent ma, mint amit régen jelentett az egyén és a közösség, mást a nemzet és a hazafi, mást az embernek az önmagáért és a közösségéért

való elkötelezettsége és áldozatoállalása, s mást jelent, példaként említem, történetesen az anyanyelvéhez való viszony is, mint amit korábban jelentett. Ha valamit, akkor éppen azt tanulta meg az elmúlt negyed évszázadban, mondja, hogy nem szabad általánosító, mindenre kiterjedő megállapításokat tenni, a világ, a sokat emlegetett globalizáció ellenére ma is különböző kultúrájú, fejlettségű területekből, nagyobb régiókból áll, egyenlősíteni őket jóformán egyetlen ismérő alapján sem szabad, a mozgások azonban, nem utolsósorban a technikai fejlődés eredményeinek a minden korábbinál gyorsabb, s egyre általánosabb terjedése révén, a felerősített ellentétek, s a kirobbanó feszültségek ellenére is egyre közelebb hozzák egymáshoz a különböző kultúrájú embereket.

1.

A világ változása nyolcvannyolc-nyolcvankilenc fordulóján még igencsak kérdéses volt. A legnagyobb gondnak, ezt a magam helyzetének elemzéséhez visszatérve mondom, azt tartottam, hogy erre az időszakra erodálódott mindaz, amit a Forrásban jónak tartottam, a korábbi politikai indulat és a valóságismeret szándéka.

A lap majdhogynem elesett a nyolcvanas évek küzdelmeiben, legalábbis az évtized végére sokat feladott abból, ami korábban jellemezte. Akkor már érződött, mondom, hogy a társadalmi mozgások az intézményrendszert is kikezdi, az sem látszott, hogy miből és hogyan tudunk majd létezni.

Egyebekben azt követően, hogy Hatvani Dani felállt a székéből, tettük, amit tennünk kellett. Sokszor gondoltam azt, hogy semmi sem folytatható abból, amit korábban csináltunk, s mindent újra kellene kezdenünk, aztán mégis folytattuk azt, amit folytathatóknak tartottunk.

A társadalom egészében is így volt ez. Meglehet, egyszerűbb lett volna új alapon építkezni, mondom, úgy, hogy kilépünk mindabból, amit évszázadok örökségeként cipeltünk magunkkal, de ezt nem lehetett megtenni, számolnunk kellett mindazzal, ami előttünk volt.

2.

Még ha számoltam volna vele, akkor is meglepett volna, hogy mekkora viharok támadtak egy irodalmi folyóirat körül a rendszerváltás első időszakában, mondom.

Főszerkesztőként mindazt magamra kellett vennem, mindazzal szembe kellett nézmem, amivel akkor megvádoltak bennünket. Ma már tisztán látszik, hogy az idők változásában mindenki mondta a magáét, ha valamikor is sérelmet szenvedett, igyekezett abból valamennyit visszaadni, mondom. Írtam már, az egyik párt képviselője, maga is irodalmárnak számított, a költségvetésünket nézte át, nyilván soknak találta. Mintha rövid ideig a közvetlen demokrácia időszakát éltük volna, az ilyen időkben felfröccsent sár ellen nehéz védekezni, mondom, minél inkább mondja magáról valaki, hogy tiszta, annál sárosabbnak érzi magát. Megviseltek ezek a támadások, máig nem tudom elfogadni, hogy ezekben a helyzetekben az ember nem tehet mást, minthogy végzi tovább a maga munkáját. Az

otthonról hozott igazságérzet, és az, hogy mindig igyekeztem a magam igazát bizonyítani, nem engedte, hogy ezekben a helyzetekben hallgassak.

Válaszcikket írtam, vitatkoztam, s ahogy süllyedtem bele a helyzetbe, úgy éreztem egyre rosszabbul magam, mondom.

Akkor jött létre, éppen az átalakulás lehetséges veszteségeinek visszafogására, városon belül, a Kulturális Intézmények Együttműködési Fóruma, hasonló összefogásra azóta sem láttam példát. A szerkesztőségben is egyetértettünk abban, hogy a Forrásnak irodalmi folyóiratnak kell maradnia, egyikünk sem lépett fel, noha éppenséggel megtehettük volna, politikai szintéren, s a lapot sem akartuk egyetlen párthoz sem hozzákötni.

Mélyen, nagyon mélyen élt bennünk a Forrás, másképpen nem tudom mondani, tradíciója, vagy inkább ideája, a világot az irodalmon keresztül láttuk.

3.

A helyzet mindezzel együtt nem volt könnyű, mondom. Nem volt könnyű sohasem, aki próbált már egy irodalmi folyóiratot fenntartani az elmúlt évtizedekben, az jól tudja, hogy a helyzet soha nem volt könnyű, de tudja azt is, hogy mindig más nehézségek adódtak.

Ha meghatározom a különböző időszakokat, akkor ismét visszanyúlhatnék, legalábbis egy mondat erejéig, az Anna Karenina nyitómondatához, hogy annak mintájára újabb aforizmát teremtsék, de ezt nem teszem meg, mondom. Ott és akkor az jelentette a gondot, többek között, akár a rendszerváltás szűken vett jelenségein is túl, igaz, magához a rendszerváltáshoz erősen kötődve, hogy egyre-másra alakultak az új lapok, néha az addig már jól meghatározható arcúval rendelkező vidéki folyóiratok párhuzamosnak tűnő párjaként.

Vállalom a leegyszerűsítéseket, mondom, mert nem lehetett, most már múlt időbe teszem az előbbi kifejezést, összetéveszteni a Jelenkort a Holmival, vagy fordítva, ahogy a Forrást vagy a Tiszatájat az akkori Hitellel, indulásuk pillanatában azonban nem látszott, hogy az induló lapok, ezek döntő többségükben a fővárosban szerkesztődtek, és a régiek, nagyobb részben a vidéken szerkesztettek tartoztak ide, szellemi irányai miképpen alakulnak. Végtelenül személyes leszek most, de vállalom ezt, s azt mondom, furcsának is találtam, akkor találtam furcsának, nem most mondom ezt, hogy az évtizedekre a vidéki lapok fedezékébe húzódtak irányzatok hirtelen a főváros adta, akkor még nem használtuk ezt a kifejezést, médiaháttérre támaszkodva formáltak maguknak új orgánumokat. Ezek a mozgások a Forrást is a maga helyének-helyzetének az átgondolására kényszerítették.

A másik nagy gondot, ahogy minden lap számára, mondom, számunkra is az anyagiak szűkössége jelentette. Nemcsak hogy kevés pénz jutott, ahogy mondani szoktuk, a kultúrára, de ehhez a gyakorlathoz ideológia is kapcsolódott, mondom. Szegény volt az ország, talán szegényebb is, mint máskor, de a közgondolkodáson nem ezért uralkodott el a hasznosság elve. Korszerű, hiteles az, ami el tudja tartani magát, így hangzott akkor a leggyakrabban hallott mondat, mondom.

4.

Ha korábban nem került volna be, akkor mostantól mindenképpen bekerült volna a Forrás, vele együtt a laphoz tartozó történeteknek a sora ebbe a könyvbe, mondom. Nem folyóirat-történetet írok, nem is szeretnék azt írni.

Nemcsak ebben a könyvben nem szeretnék folyóirat-történetet írni, hanem máshol sem.

Nem is tudnék folyóirat-történetet írni, mondom.

Egy folyóirat történetének a különböző szakaszai, az áttekinthetetlen mennyiségű írások, a kapcsolódó levelezések, a különböző háttéranyagok, az egyes életművek irányába történő elkanyarodások majdhogynem lehetetlenné teszik egy folyóirat történetének megírását.

Folytatom a kérdéseim sorát, mondom.

Egyetlen lap kapcsán sem tudnék arra a kérdésre válaszolni, hogy mi az, ami a lap történetéből, a benne megjelent írásokból az irodalom történetébe, egyáltalán a történelemnek nevezett jelenségbe beépül majd, mondom.

Ebben a könyvben önmagamról szeretnék írni, mondtam akkor, amikor elkezdtem ennek a könyvnek az írását, ha a társadalmi jelenségek is szóba jönnek benne, akkor az azért történik meg, mert azokon keresztül tudom megmutatni magam, mondtam már korábban is.

Ha irodalomról, írókról írok ebben a könyvben, akkor azt azért teszem, mert részesei lettek a magam történetének.

5.

Új történet kezdődött akkor, vagy a régi folytatódott?, kérdezem magamtól.

Új történet kezdődött és a régi is folytatódott, mondom.

Egy pár tagot magáénak tudó szerkesztőségben mindenki tud mindenről, mindenki látja, érzi, hogy mi történik, így korábban is láttam, hogy Daninak mivel kell foglalkoznia, ahogyan nyolcvankilenc után a többiek is látták, hogy én mit csinálok, s én is tudtam, hogy a többiek éppen mit tesznek, mondom. Aztán újabb történetek is kezdődtek, intézményt alapítottunk, önállóak lettünk, majd betagozódtunk egy nagyobb szervezetbe, történt, aminek az idő mozgása szerint történnie kellett, mondom.

Pályázatok jöttek, így pályázatokat írtam, beszámolókat, változott a technikai háttér, nyolcvankilenc után jó tíz évvel nálunk is megjelent a számítógép, mondom, a szöveg beütése, tördelése elszakadt a nyomdától, ezt meg kellett szervezni, aztán a nyomtatásra is új nyomdát kellett találni, majd megint újat, a munka ritmusa is változott, ehhez is alkalmazkodnunk kellett. Alkalmazkodtunk, mert a világ állandóan változott körülöttünk, s ha azt akartuk, hogy megmaradjunk, akkor kénytelenek voltunk alkalmazkodni a változásokhoz, mondom, az alkalmazkodások közepette olvastuk a kéziratokat, szerkesztettük a számokat, tematikus számokhoz kértünk írásokat, tettük azt, amit tenni szerettünk, mondom.

Mondtam, nem írom meg a Forrás történetét, azt sem gondolom, hogy egyszer majd valaki megírja, mondom, különösen nem azokkal az érzésekkel, ahogyan

mi valamikor átéltük a történéseket, így a mi történetünk is beletemetődik majd a történelembe, mondom.

6.

Az átalakulás időszakában nemcsak azt nem tudtuk, hogy milyen jövőbe lépünk bele, hanem azt sem, hogy mi történik körülöttünk, mondom.

A politikai háttértárgyalásokról semmit nem tudtunk, nem tudtuk, hogy a tárgyalásokon milyen megállapodások és alkuk kötöttek, mondom.

Nem tudtuk, hogy az ottani megállapodások és alkuk mennyiben határozzák meg a jövőbeli lehetőségeinket.

Semmit nem tudtunk a privatizációról, a gazdasági szemléletmód egyébként is távol állt tőlünk, ennek hiányát a mai napig érezzük, mondom, noha magam e téren sokat tanultam az elmúlt években.

A régi és az alakuló pártok gazdálkodásáról sem tudtunk semmit.

Majd csak később kezdik emlegetni az MSZMP vagyonátmentését és az újonnan indult pártok vagyonszerzését, amelyre egyébként valósággal rákényszerültek, mert különben nem tudtak volna létezni.

Az ezerkilencszázkilencven legelején, a romániai forradalom kirobbanása után alig több mint két héttel, miközben mélyen hittünk annak tisztaságában, az itthoni ellenzéki erők megfigyelését és a korábbi titkosszolgálati megfigyelések megsemmisítését bizonyító Dunagate-botrány ismét csak a tisztánlátásunkat nehezítette.

*A vagyonátmentés kapcsán írom, hogy a társasági törvényt már 1988 őszén elfogadta a parlament, 1989. január elsején lépett életbe. Ez a törvény lehetővé tette az állami vagyon egy részének megszerzését. Idézett tanulmányában Romsics Ignác a következőket írja: „Mivel a piac, amely az eladásra kínált állami vagyonrész valódi értékét eldönthette volna, még nem létezett, a magyar cégek könyvviteli gyakorlata pedig eltért a Nyugaton szokásostól, a reális ár megállapítása gyakorlatilag lehetetlen volt. Ez számos esetben szolgált alapul az állami vagyon olyan eladásához, amelyben a külföldi vevő és az eladást bonyolító hazai vezetők egyaránt »jól jártak«. Az ilyen tranzakciók egyik közismert példája volt az ÁPISZ, amelynek 7-800 millió forintba becsült vagyonát 1989 tavaszán 40 millió forintos értékben vitték át részvénytársaságba, majd a részvényeket 100 millió forintért adták el a Citibanknak, az osztrák Berger cégnek és önmaguknak.”**

Az MSZMP „vagyonának” privatizálásáról Romsics a következőket írja: „A társadalmi vagyon magánosításának különleges eseteit jelentette az MSZMP és szatellit-szervezetei kezén lévő ingatlanbirodalom – mintegy 2600 pártszékház, üdülő, nyomda stb. egy részének »káeftésítése«. Ezek az ingatlanok jogilag állami tulajdonban voltak, és az MSZMP csak kezelői jogokat gyakorolt. A kezelői jog azonban a gyakorlatban tulajdonjogként működött, hiszen a kezelők saját hasznukra értékesíthették a birtokukban lévő értékeket. Ezek az értékesítések 1989 tavaszától, tehát az egypártrendszer elvi feladásától kezdve nagy ütemben zajlottak. Néhánnyal közülük – például a KISZ-székház eladásával – a sajtó is foglalkozott. A közvélemény felháborodása és az ellenzéki pártok tiltakozása miatt a Németh-kormány 1989. június 2-án megszüntette a társadalmi szervezetek jogát arra, hogy állami tulajdont értékesítsenek. Ennek hatására a törvény hatályba lépéséig rendel-

*kezésre 28 napban valóságos cégalapítási láz uralkodott el a párt és kapcsolt részeinek felső régióiban. Több 100 milliós értékeket próbáltak – részben sikeresen – különböző társaságok alakításával a pártvagyonból átmenteni. Ezek közül az akciók közül a legnagyobb felháborodást a Next 2000 elnevezésű egyszemélyes kft. megalakítása váltotta ki. Ezt azzal a céllal hozták létre, hogy az MSZMP által használt ingatlanvagyon kb. 1 milliárd forint értékű részének (üdülők, a párt számítógépparkja stb.) a kezelői jogát átvegye. Az ellenzéki pártok tiltakozása miatt ez végül meghiúsult, számos más tranzakció azonban sikerrel járt.”***

* Romsics Ignác: Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, 2013, 94.

** Uo.: 94–95.

7.

A nyolcvankilences esztendő szinte észrevétlenül nőtt át az ezerkilencszázkilencvenes évbe. Ahogy a köztársaság kikiáltása a nyolcvankilences esztendő történéseiből következett s az azt megelőző évek történéseiből, úgy az ezerkilencszázkilencven márciusában megtartott első szabad választás is a korábbi időszak következménye volt.

Következmény volt, s mintha a hozzá vezető út, legalábbis az emlékezetemben őrzött történések szerint, mégis fontosabb lett volna, mint maga a cél, amiért azt megelőzően minden történt, mondom.

Valójában nem így volt, legfeljebb az emlékezet értékeli másképpen a történéseket, mondom. Mindaz, ami nyolcvankilencig megtörtént, s még abban az évben is történt, az emberek aktív részvételével történt, közös történet volt, szinte mindenki úgy érezte, hogy részese volt a változásokat hozó történéseknek, mondom. A parlamenti demokrácia térnyerése áttételessé tette a történések formálásában való részvételt, annak rendje és módja szerint, mondom. Kétségtelen, hogy a választásokkal valami új kezdődött, legalábbis egy területen lezárult a rendszerváltás, ezzel a korábbiaktól különböző formáció szabályai szerint alakultak a politikai történések. Annyira új volt ez a formáció, hogy például a választások előre meghirdetett második fordulóját, magát a jelenséget mi magunk nem is tudtuk értelmezni, mondom, azon a hétvégén utaztunk el barátainkkal Szlovákiába, a hegyekbe, „síelni”, valójában inkább havas foglalatosságra.

Nekünk Ágival és a gyerekekkel ez volt az első, s családként az utolsó téli utunk is, a gyerekek az iskolából mentek később síelni a legkülönbözőbb irányokba, mi azonban máskor nem mentünk. Azzal, hogy akkor elutaztunk, a választás második fordulójában nem vehettünk részt, máig ez az egyetlen választási esemény, amelyből kimaradtunk.

A választásokkal jöttek a pártharcok és pártküzdelmek is, korábban ezeket és mindent átható erejüket el sem tudtam képzelni.

8.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc áprilisától jelent meg a Forrásban Sándor Iván esszé sorozata az átalakulásról.

Iván hármaskönyve ma a hiányokról beszél nekem.

Akkor a szerkesztő szemével néztem a havonta érkező, még írógéppel írt húszoldalas esszéket, éreztem, ezeknek az esszéeknek a révén tudjuk követni a történeteket, mondom.

Kicsit mindig a jövőbe léptem akkor, amikor az elmúlt hónap történéseivel foglalkozó esszéket kivettem a borítékból, Iván gondolkodásában a történetek elemzéséhez kapcsolódóan megjelent a jövő, a lehetséges jövő képe is, mondom. A jövőt természetesen nem lehet megtervezni, a történelmi súllyal bíró időszakok lényegét éppen az adja, hogy magukban a történetekben, mint egyfajta kemencében, a szükségszerű és a lehetséges találkozásában olvadnak össze az egyes elképzelések, s így, az idő által meghatározottan mutatkoznak meg a lehetséges megoldások. Úgy gondolom, így történt ez ezerkilencszáznolcvankilencben Magyarországon és az egész átalakuló kelet-európai térségben szinte mindenkivel. Mindenkinek volt egy képe a jövőről, az általa elképzelt jövőről, mondom.

Azt azonban nem tudom, hogy meddig történt ez így, mikortól lassult le az átalakulás, mikortól mutatkozott meg újra a térség fejlődésének zsákutcás jellege, s mikortól tűntek el a vágyott jövővel kapcsolatos képzetek, mondom. Nem akarom magamat a mechanikus meghatározottságok hívói közé helyezni, ezért azt mondom, huszonöt évvel a kezdőlépések megtétele után, hogy az átalakulás távlatosabb változatát is el tudtam volna képzelni magunknak.

Azt is mondom, hogy ma, huszonöt évvel ezerkilencszáznolcvankilenc után az egyes társadalmi csoportok között nagyobbak az anyagi, mentalitásbeli, a történelmi hagyományhoz való viszonyulásban és a lehetséges jövőről kialakított elképzelésekben megmutatkozó különbözőségek, mint amekkorák ezerkilencszáznolcvankilencben voltak.

9.

Izgalmas történet a folytatásos írások közlése, egy-egy részben a szerkesztő nem látja előre az egészet, így amikor kézbe veszi az írást, akkor még papíron, borítékban jött minden, szóval, amikor a szerkesztő kézbe veszi az írást, s beolvas a szövegbe, azt nézi, hogyan kapcsolódik a korábbi részekhez, aztán azt, legalábbis Iván írásának közlésekor így volt vele, hogy a szerző mit emelt ki a történetek közül, milyen téma köré szervezi az adott hónappal foglalkozó írást, s csak akkor, amikor mindez megtörtént, akkor ül le, hogy elolvassa mind a húsz oldalt, ebben az esszesorozatban körülbelül húsz gépelt oldalt tett ki egy-egy rész. Versnél más a helyzet, ha jó a vers, s van is valaki a közelben, akkor az ember felolvassa a verset, aztán beszélgetnek róla, az esszé terjedelme nem engedi a teljes írás felolvasását, így csak a fontosabb részletek megosztására kerülhet sor, mondja.

Örülök, ha felolvashatok egy-egy verset, vagy ha felolvashatom egy-egy írás fontosabb részletét, mondom, számomra valójában még mindig így, az emberek közötti kapcsolatban élnek az írások.

Nem volt patriarchális az a politikai világ, már a kezdeteknél sem volt az, különböző értékrendek és érdekek uralták, mondom, ezek a választások körüli időszakban törtek felszínre. Uralták a választási kampányt (ilyeneket sem éltünk át addig), s uralták a választások utáni alkukat, paktumokat is, mondom.

Én még a régi közösségi világból jöttem, legalábbis ösztöneimben még annak az emlékét őriztem magamban. A szocialistának nevezett berendezkedés ezekre a közösségi ösztönökre játszott rá, tényerése többek között azért is volt sikeres, mert az egész társadalmat átfogó közösségekről, sőt a társadalmak fölötti közösségekről beszélt, mondom. Nyolcvankilenc után döbbenten tapasztaltam a hangsúlynak a közösségről az egyénre történő áthelyeződését, döbbenetem időről időre még ma is felszínre tör, amikor a közösség érdekével szemben az egyéni érdek érvényesülését látom.

A társadalmi közhangulat változását, a kiábrándulást jól érzékelteti Vekerdi Lászlónak a Sándor Iván első esszékönyvéről írott recenziója. Míg Sándor Iván a történelem változásairól írt, világtörténeti összefüggésekben is, addig Vekerdi László, egy évvel az egyes esszék megjelenése után a remények megvalósulásának lehetetlenségéről beszélt, tudatosan vállalva az alulnézet nyújtotta perspektívát. „A zsákutcákat, a fél- és torz megoldásokat, valamint elkerülésük (esetleges) esélyeit Sándor Iván természetesen Bibó nyomán elemzi – írta Vekerdi László. – S épp ezért regisztrálhatjuk ma, közel egy esztendővel később, megfontolásainak időtállóságát. Ami például – Bibó szellemében – a koalícióval való bánni tudásról vagy a pártpolitika folyamatos önkontrolljának a fontosságáról ír, arra érdemes lenne figyelni új urainknak is, de hát ez tőlük valószínűleg épp oly kevésbé várható, mint a régiektől. Ezeknek a naplójegyzeteknek az újraolvasása, immár jócskán túl a Rubiconon egyebek közt épp azzal a meglepő tanulsággal jár, hogy merőben új személyek és homlokegyenest ellenkező ideológia ellenére milyen feltűnően kevésbé változik – Sándor Iván kedves szavával szólva – az »egész«.”

*Vekerdi László írása külön elemzést igényelne, immáron az elmúlt időszak távlatára által adott szempontok érvényesítésével, itt azonban csupán két megjegyzését idézhetem. Az egyik azzal foglalkozik, hogy nyolcvankilenc tájékán miért voltunk optimisták: „De mikor Sándor Iván ezeket a naplójegyzeteket írta, és hónapról hónapra közölte a Forrás, akkor még a kétkedőket és a rosszkedűeket is ragadta magával a változások hatalmas dinamikája. Olykor, például amikor az egyébként is szép sikereket elkönnyvelő magyar diplomácia vezetője a keletnémet menekültáradat előtt megnyitotta a határokat, az embernek igazán nem kellett úgy éreznie, hogy különösebb »felzárkózni valóknak« lenne Európához. A gyorsuló infláció, a növekvő szegényedés, az épületek és az utcák szembetűnő toprongyosodása, sőt az eldurvuló pártharcok ellenére a (többnyire megvetéssel) »hallgató«-nak titulált többség lelkiületét mintha valami csöndes derű és bizakodás járta volna át. Valahogy megnyugodtunk: ez egyszer sikerült elkerülnünk a legrosszabbat, sőt tán még az az alagút se lesz olyan hosszú és sötét, mint amilyennek nagy buzgalommal festegetik tudós közgazdászok és élelmes politikusok, pártállásuktól ez egyszer függetlenül.”**

* Vekerdi László: Sándor Iván: Vízkeresztől karácsonyig, Forrás, 1990. 10. 81–87. Idézett rész: 84–85.

11.

Nem valamiféle kései nyavalygás íratna-idéztette velem a fenti sorokat. Tudatában vagyok annak, hogy vannak pillanatok, amelyeknek örülnünk kell, még akkor is, ha érezzük, hogy nem az sűrítődik bennük, amire gondoltunk, s azt is tudom, hogy a pillanatba sűrítődő történések végkifejletét nem jósolhatjuk meg, mondom.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc nagy pillanata volt a magyar történelemnek, talán a hibái, hiányosságai is ezért mutatták meg magukat tisztán. Az átalakulás az élet minden területére kiterjedt, a világ változása szinte teljes körű volt, a gazdasági kérdések tisztázása mégis máig hatóan hiányzott belőle.

Azt mondom, hogy a változások nagy területeket érintettek, mégsem mondhatom, hogy teljes körűek voltak.

12.

Még most is emlékszem arra, hogy az akkori lázas napokban az utcán egyszer rajzfilmrendező barátom jött velem szemben. Belső szomorúságot éreztem benne, megkérdeztem, mi nyomasztja. Tudod, válaszolta, engem még senki nem szólított meg, nem tudom senkinek elmondani, mi az, amit tenni tudnék, válaszolta.

Rákérdeztem, mi az, amit tenni tudna.

Tudom, mondta, miképpen kellene megváltoztatni az iskolai rajztanítást.

Azt gondolom, barátomat azóta sem kérdezte meg senki, mit is kellene tenni az iskolai rajztanítás terén, ahogy másokat sem kérdezett meg senki arról, hogyan és mit tudnának tenni azért, hogy az élet egyik vagy másik területén lépni tudjunk egyet előre.

Ezekben a mozgásokban, vállalva az egymással szembe nem állítható értékeket, sokan maradtak magukra, sokan záródtak ki a politika, vagy inkább így mondom, a változásokért tenni tudók világából.

1998 márciusában influenzás voltam, az ágyban fekve hallgattam a rádió március tizenötödikéhez kapcsolódó összeállítását. Éppen Tandori Dezső beszélt a maga március tizenötödikéről. Megragadott, amit mondott, levélben kértem, írja le a mondandóját, az 1989. március tizenötödikére való emlékezését idézem: „Tehát lementem borért, délután volt, ha jól emlékszem. Nyugodtan megletem volna bor nélkül. Lementem. Alkalmasint, mert kora reggel már átmentem én aznap a kihalt, még csöndes Lánchídon. Zászlók már lobogtak, azt hiszem. Letörve, leloppva is voltak zászlók. Voltak, azaz nem voltak. A Lánchídon hatalmas tömeg áradt Buda felé. Mi ez? Átfurakodtam a túlpartra, feledve a bort – amit a Fő utcából hoztam volna –, a Roosevelttéren megfordultam, csatlakoztam a menethez. Kaptam zászlót... gyertyát... a jó ég tudja már, mit. Sokféle ismerőssel találkoztam. Budai kocsmabéli ismerőseim nagy természetességgel vették ottléteimet, de némely értelmiségiek elcsodálkoztak: »Te – itt?« Válaszoltam: »Miért, hol lennék?« Ők: »Hát, hogy nem otthon püfölsz az írógépet!« – Marhák, mondtam magamban, Ottlik Géza szavával élve. S ahogy Ottlik írja egy novellájában a Duna felett kék-fehér szárnyacsapásokkal közeledő húsvétről, nekem is így közelgett valami

»nem április 4-és« FELSZABADULÁS. Azért meg ne hatódnánk: a Rádióban elmondtam még, felmentem ugyan a Várba, de már türelmetlenül, nem a lassú menettel, hanem toronyiránt, a meredek lejtőn, felfelé a lejtőn, a beszédek – senkit meg ne sértsek – meghallgatni nem volt már türelmem, lekanyarodtam a Felső-Víziváros felé, gondolom, a bort is megvettem, hazaértem, ahol feleségem már nagyon aggódott értem, s némelyek évek múlva is mondták még. »Miért mentél el? Nem megmondtuk, hogy veszélyes lehet?« Miért lett volna? Ez az a pont, ahol én megállok, innen már nem értek semmihez. A Lánchídon szinte minden nap átmegyek most is. És visszajövök. Gyalog. Egyedül.”*

Az írás Székely Jánosnak az Egyedül című versét juttatta eszembe. A vers 1956-ban íródott, a benne rögzített alaphelyzet sokban rokon a Tandori Dezső által leírt szituációval, s még inkább rokon egymással a Tandori prózájának és Székely János versének mondandója, idézem a vers utolsó sorait: „Utánam jöjjetek, s tiétek, / Valahány kincsem, álmom és szavam van. // S ha nem fogadtok el ma sem vezérnek / – Mi mást tehetnék –, megleszek magamban.”

* Tandori Dezső: Jelige: „Március 15.”, Forrás, 1998. június, 3.

13.

Bármennyit is gondolkodtam rajta, a politika világába nem léptem bele. Távolságtartásomat, vagy inkább távolságérzetemet több ok is magyarázhatta. Az egyik kétségtelenül az volt, hogy abból a világból, ahonnan én jöttem, nem lettek politikussá az emberek, a politikát nem az onnét elszármazottak teremtették, inkább csak elszenvedték azt, mondom.

Ez azt is jelenti, ez már a távolságérzetem magyarázatának második oka, hogy politikai tapasztalataim sem voltak. Nem tudtam, mert nem tudhattam, hogy miképpen kell egy politikai elképzelést megvalósítani, ahogyan azt sem tudtam, hogy egy egy mozgalom miképpen válhat párttá.

14.

Politikáról Bibó mellett leginkább Németh Lászlónál olvastam, Németh ideológiateremtő író volt, de semmit nem tett azért, hogy tanait-ideáit a politikai szintéren képviselje. Fél életünket magunk is a társadalmi-politikai jelenségek elemzésével, vagy inkább azt mondom, értelmezésével töltöttük, de nem tudtuk azt, hogy miképpen lehetne a társadalomról bennünk kialakult képet a politika világában képviselni.

Történelmet, irodalmat tanulmányozó embereknél, legalábbis azoknál, akik a kelet-európai világba születtek bele, nem is nagyon lehetett ez másként, a történelem és az irodalom tanulmányozása szükségszerűen vezetett el szinte mindenkit a politikához, miközben annak működését nem ismerték. Ha ma, a rendszerváltás után negyed évszázaddal beszélgetek kisebbségi sorsba született költőkkel, még a legelvontabb költészetet megteremtő költőnél is azt érzem, hogy valóságos stratégia a kisebbségi politika területén, talán nem is lenne felesleges az elképzeléseik politikai téren való képviselete, mondom.

15.

Az elmúlt napokban Ágival elmentünk egy táncegyüttes estjére.

Néztük a táncosokat, előrelépett közülük egy, felemelte az egyik lábát, a másikon lassan forogva egy kört tett, közben a felemelt lábát mozgatva a levegőbe különböző mintákat rajzolt.

A lassú mozgás közepette a táncos a saját lábát figyelte, lába mozgását követte, figyelte a levegőbe rajzolt formákat.

A közönség, köztük ott voltunk mi is, szintén a táncos lábának mozgását és a formálódó mintákat követte.

Soha nem tudtam elképzelni, hogy akár egyszer is annyira a középpontba kerüljek, mint az a táncos ott a színpadon.

Az érzelmeimet sem szerettem megmutatni soha.

Ahhoz, hogy az ember miképpen él meg egy történést, senkinek semmi köze, így gondoltam ezt már gyerekkoromban, s így gondolom ezt azóta is.

A teátrálisan örülő, vagy éppen hangosan síró, zokogó emberek látványa megdöbrent, az érzelmeket, az emberek belső világának kifejezését mindig ellenérzésekkel fogadom. Ha tudom is, hogy valaki örül valaminek, vagy azt tudom, hogy valakit komoly veszteség ért, s együtt érzek vele, együttérzésembe egyfajta egyet nem értés is vegyül, számomra furcsa, ha valaki így megmutatja magát, s felszínre hozza a legbelsőbb érzelmeit.

Egyfajta méltóságot, az élet megélésének méltóságát várom el mindenkitől, mondom.

Magamtól is.

Remélem, meg tudok felelni az elvárásaimnak.

16.

Az, hogy tartózkodom önmagam belső küzdelmeinek megmutatásától, nekem csak akkor tűnt fel, amikor az egyik tanárom az egyetemen a szigorlati vizsgát követő eredményhirdetésen megkérdezte: maga mindig ilyen nyugodtan vár mindent?

Az első vizsgázó voltam azon a napon, majdhogynem reggel nyolc órától vártam déli két óráig, az előző éjszaka a vizsgákat kísérő izgalomtól alig aludtam, de mire a szigorlati eredmények kihirdetésének ideje eljött, nyugodtnak tudtam mutatni magamat.

Az, hogy közben milyen küzdelmeket folytattam magammal, csupán az én dologom volt, mondom.

Vizsgázni azóta sem szeretek, a vizsga alaphelyzetéből következően kiszolgáltatottnak érzem magamat.

Tanulni az egyetem óta nem a vizsgaeredményekért s a velük járó papírokért tanultam. Olvasmányaimból, egy-egy tanulmány megírására való készülésekből tanultam annyit, amennyit az egyetemi vizsgáimra készülve tanultam.

17.

Most visszanyúlok a korábban említett változásokhoz, mondom.

A világ változásainak sorába tartozik annak a hitnek az eltűnése is, hogy a történelem, azaz az egyszer megtörtént dolgok időrendbe illesztett sorozata egyetlen történeten belül elmesélhető.

Eltűnt, végérvényesen eltűnt egy egységes, természetesen idő- és térbeli határokkal bíró irodalomtörténet megteremtésének lehetőségébe vetett hitem is, mondom.

Minden ezer irányba ágazik el, minden túlnő önmagán, a jelenségeket már nem lehet együtt és egyben látni, mondom Németh László valamikori kérdésére visszautalva akkor, amikor a magam dilemmáit akarom megosztani másokkal.

Maradnak a személyes állásfoglalások, kiemelések, a másokra való odafigyelések, közben a magunk gondolatmenetének mások gondolatmenetével való ütköztetése, mást nem tehetünk, vissza kell húzódnunk abba a világba, amelyik ma a magunk számára felépíthető, mondom.

Akkor, amikor irodalomról, irodalomtörténeti jelenségekről, fejlődésvonalakról beszélek, mindig ezzel a visszafogottsággal mondom azt, amit mondok.

19.

Ezek után mit mondjak a nyolcvankilences indulásról?, kérdezem.

A mai távlatból is látom akkori önmagamot, fiatalabb voltam, mint ma, nem mindegy, ha harmincnégy éves az ember, vagy hatvan, mondom ironikusan, önmagamon is mosolyogva, s megjegyzem, akkor fiatal voltam, kerestem magamat, kerestem a helyemet, mondtam, amit gondoltam, dolgozni akartam, történetesen lapot akartam szerkeszteni, s ha tudtam, akkor félretoltam az előttem lévő akadályokat.

Ma határozottabb vagyok az akkori fiatalembernél, igaz, csöndesebb s visszahúzódozóbb is, mint akkor voltam, de amit szeretnék megtenni, azért ma is megküzdök. Változott a világ, változott körülöttünk minden, én pedig lényegében ugyanott, ugyanazzal a munkával eltöltöttem huszonöt évet, mondom.

Ugyanarról a pontról szemlélem most is a világot, mint ahonnét nyolcvankilencben szemlélttem, s közben eltelt az életem.

Lehet, hogy többet kellett volna változnom, mondom, de nem tudtam más lenni, mint ami voltam, mondom.

20.

A kiürüléstől félttem mindig, mondom.

A magam számára mindig azért fogalmaztam meg célokat, hogy megvédjenek a kiürüléstől, mondom.

A munkával, az állandóan egymásra rakódó munkával, az állandó feladatkereséssel védtem ki, hogy magamra maradjak a semmivel.

Olvasmányokat is ezért kerestem magamnak mindig, mondom. Olvasmányaimból világokat építhettem volna fel, ha elmerülök bennük, néha megcselekedtem ezt, akkor tettem ezt meg, ha az olvasmányaim nem engedtek el, dolgoztak bennem.

21.

Ekkor, de nemcsak ekkor, hanem korábban, s jó ideig később sem tudtam, hogy kettőezer-egyben, rögtön a Németh Lászlóról írott könyvem lezárása után három arcképet vázolok majd fel, József Attiláét, Márai Sándorét és Németh Lászlóét, s azt sem, hogy a portrékban a semmihez való viszonyukat próbálom majd tisztázni. A tanulmányokat Németh Lászlónak az a levele hívta elő, amelyikben, 1941 áprilisában, Gulyás Pálnak beszámolt arról a pillanatról, amelyikben rádöbrent saját jelentéktelenségére.

Ehhez hasonló érzéseim nem voltak, valójában azonban nem is erről van szó, hanem arról, hogy a munkával, vagy ahogy Németh László is tette, önmagunk életének a felnövesztésével eltereljük az életünket a végső kérdésekkel való szembenézésről, mondom.

Nem tudom, miképpen nézek majd szembe azzal a helyzettel, amikor minden lefoszlik rólam, a család, a munka, a megszerzett tudás.

*Az eljelentéktelenedés kifejezést Németh László 1941. április 29-én Gulyás Pálhoz írott leveléből idéztem: „A húsvétot Kenesén töltöttem, mögöttem Teleki P. öngyilkossága, fölöttem a tavaszi háború motorzúgása, a táskámban Aiszkhülosz – s én a Minőség forradalma III. kötetéhez javítottam a Tanu régi naplóit (San Remo, Erdélyi útirajz). Egyszerre valami damaszkuszi villanás csapott át rajtam (de Paulusból – önmagam Paulusából önmagam Saulusává tevő), és megéreztem jelentéktelenségemet. De úgy, hogy ez az érzés azóta is a legnagyobb élményem. Jelentéktelen – nemcsak ebben a világomlásban, de még a magyar irodalomban is. Két-három hét óta ez az érzés bont és épít bennem. Volt fájdalom: a szégyen, hogy olyan szerepekben kakaskodtam, melyekben mások, nagyobbak, észrevehették a kicsinységemet. De van vigasza is, hisz szenvedéseim nagy része úgy is abból támadt, hogy egy próféta gesztusait erőltettem egy nyárspolgár kötöttségeivel...”**

Ez a pillanat, az önmaga jelentéktelenségére ráismerő pillanat szinte az egyedüli volt Németh életében, mivelhogy életfelfogása hősiessé volt, legalábbis pályája első nagy korszakában, meghódítandó területeket, legyőzendő ellenfeleket keresett magának, önmagáért, választott szerepeiért akart helyt állni, így aztán ekkori élete a maga fölé növesztett szerepek törvényei szerint rendeződött. Ha kapcsolatba került valamivel, azonnal személyessé formálta azt, alkata, gondolatrendszere ránőtt az irodalomra is, az irodalmi műfajokat „átértelmezte”, saját hőstipológiát alakított ki, szerepeiből és a műveiből organikus kibontakozó rendszer formálódott, ennek minden eleme kapcsolatban állt a többivel.

*Az életemet kísérő, ahhoz kapcsolódó félelmeket nem szégyellem, más is lehet így ezzel. Barátomat, Gálfalvi Györgyöt idézem, róla is csak az írásából tudtam meg, hogy az életét kísérő jelenségek között ott van a félelem is: „Most már bátran bevallhatom: igenis, félttem. Aztán lassacskán megtanultam önmagamtól: ahhoz, hogy az életet az én létezés technikámmal elviseljem, nem szabad túlságosan félni. A félelem nem megszűnt, hanem elkopott bennem. Most már csak félték. A féltés kopásállóbb, mint a félelem.”**

* In: Egy barátság levelekben, Gulyás Pál és Németh László levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Gulyás Klára és G, Merva Márta. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990, 274–275.

** Gálfalvi György: Szilánkos töredékek Erdélyből, Eső, 2015. 4. szám, 51.

22.

Akkor, nyolcvankilencben, és utána csak azt tudtuk, hogy a lapot meg kell őriznünk. A lapon keresztül léteztünk, az volt a munkánk, de több is volt, mint munka, azon keresztül kapcsolódtunk a világhoz, mondom.

Nyolcvankilencben az egész ország kereste a helyét, mi is, mondom.

Nem tudtuk, hogy milyen lesz az újabb világban az irodalom, azt se tudtuk, hogy mi lesz a szerepe az irodalomnak ebben a világban, s azt sem, hogy hol lesz a helye, mondom.

Tájékozódunk, kísérleteztünk, kerestük a helyünket a világban, mondom.

Ha most visszafordulnék az időben, s nyolcvankilenc óta újraolvasnám a Forrás évfolyamonként bekötött számait, biztosan többet tudnék mondani akkori önmagunkról, tájékozódásunkról, mint amit most, az emlékezetemre támaszkodva mondom.

Biztosan többet tudnék mondani, mégsem olvasom újra a bekötött évfolyamokat. Az, ami a folyóirat-számokban van, valamiképpen őrződik bennem, attól félek, hogy lezárt történeteket tépne fel majdnem mindegyik írás. Hibákat is észrevennék, biztosan észrevennék hibákat is, a Forrást még ma is úgy olvasom, még a régi számokat is, hogy van-e bennük hiba, mondom.

Sajtóhiba, technikai-tördelési baki és szerkesztői hiba.

Ha újraolvasnám a Forrás régi számait, akkor újra vizsgáztatnám magamat, mondom.

23.

Ma már tudom, akkor inkább csak éreztem, hogy nem azt tudjuk megteremteni, létrehozni, amit akarunk, hanem azt, amit az idő enged, mondom.

Benne élünk, mindig benne élünk az időben, s bármennyire is azt mondjuk, hogy korábbi önmagunkhoz képest nem változtunk semmit, az idő mégiscsak megváltoztatott bennünket.

Így vagyunk a terveinkkel is, a terveket az adott időben kell megvalósítanunk, az idő által meghatározott körülmények között, mondom.

Az idő, a körülmények a Forrásnál is meghatározták a lehetőségeinket, mondom. Kerestük, merre, milyen irányba mozdulhatunk. Kerestük azt is, hogy a politika szférájába bele tudunk-e lépni, nem egyenként, külön-külön, a szerkesztőség tagjaira gondolok most, hanem azt méregettük, miképpen tudunk hozzászólni politikai kérdésekhez. Áttekintő tanulmányokat, összeállításokat közöltünk, az idő azonban akkoriban túl gyorsan mozdult ahhoz, hogy a politikai szféra történéseit követni tudtuk volna. Kerestük a szociográfia lehetőségeit is, pályázatot írtunk ki, szerzőkkel tárgyaltunk, de meg kellett tapasztalunk a szociográfia visszaszorulását. A Forrás hagyományait, múltját nem akartuk megtagadni, mindazt, amit ebből a hagyományból hitelesen lehetett folytatni, hitelesen, mondom, igyekeztünk megőrizni. Leveleztünk, kéziratokat kértünk, kéziratokat kaptunk, így, valamiféle kölcsönhatásban alakult ki a Forrás szerzői gárdája, ma úgy látom, hogy gyorsan, már a kilencvenes évek elejére.

Ha szakaszokat kellene megneveznem, mondom, ha kellene, de csak magam fogalmazom meg ezt a kérést, akkor azt mondanám, hogy a keresés, tájékozódás után már a kilencvenes évek elejére megtörtént a Forrásnak az esszé irányába való elfordulása, a kor jellemző vonásaira rákérdező vonulata.

Korjellemző esszé, jól hangozhatna ez másutt, de itt talán nem hangzik annyira jól, mondom.

Abból a távlatból, amit ez a kifejezés magában hordoz, nem tudom szemlélni önmagunkat.

24.

Ez sem volt ennyire egyszerű, mondom most, elolvasva a korábban leírt részt.

A választások mindig több lehetőséget rejtenek magukban, mondom.

Nyolcvankilenc táján több irányba indulhattunk volna el mi is. A minőség jegyében más lapok szerzőire is vadászhattunk volna, azokra, akik akár húzóerőnek is számítottak volna, még akkor is, ha szerkesztőként az epigonok útját jártuk volna.

Végül is a lokalitás fontos erőivel, meghatározó hagyományaival kapcsoltuk össze magunkat, s az így megnyíló kilátópontról néztünk körül a világban, illetve ehhez a körületekintéshez kerestünk szerzőket, mondom.

Szerzőink, nagyképű kifejezést használva, az irodalom elfogadta ezt az alapállást, s sokan kapcsolódtak ehhez az elképzeléshez.

Így alakult ki a szerzőgárdánk, lépésről lépésre haladva, úgy, hogy az alaptételek már az induláskor ott munkáltak bennünk, mondom.

Más történések kapcsán is a választásoknak ez a bonyolult rendszere működhet, így érvényesülnek, többszörös áttételeken, oda-vissza ható választásokon keresztül a meghatározottságok, és így mutatkozhatnak meg a lehetőségek is.

25.

Már akkor, nyolcvankilencben, de előtte is meglepett a szociográfia iránti érdeklődés, egyáltalán a szociográfia műfajának a visszaszorulása.

Nyolcvankilenc táján ezt még könnyen meg lehetett magyarázni a politika felértékelődésével, azzal, hogy akkor a politika uralkodóvá vált az életünkön, mondom. Akkor azt hittük, hogy ez ahhoz az időszakhoz kötődő jelenség, mégiscsak rendszerváltás van, gondoltuk magunkban, mikor uralkodjon rajtunk a politika, ha nem egy rendszerváltáskor, mondtuk magunkban, aztán rájöttünk, hogy a politika uralma alól sosem tudunk szabadulni, legalábbis addig nem, ameddig a politika nélküli polgári élet feltételei nem alakulnak ki, mondom.

A bulvár is háttérbe szorította a szociográfiát, egyes társadalmi jelenségeket a felszínen a bulvársajtó is tárgyalhatta, ez legalább hozott valami pénzt a szerzőnek, a társadalom pedig kielégíthette a maga híréhségét. A gyorsaság is számított, két-három hónapos átfutási idővel nem lehetett hozzászólni az akkor különösen gyorsan változó világ történéseihez.

Aztán eljött az idő, amikor már újra tudtunk örülni a világ lelassulásának.

A szociográfia iránti érdeklődés azonban akkor sem nőtt meg, amikor már örültünk a valamennyire lassabban mozgó világnak, amikor kiábrándultunk a politikából és megcsömörlöttünk a bulvártól. A társadalom mélytörténetét közvetlenül bemutató, a társadalmi jelenségeket feltáró irodalmi látásmód eltűnt a magyar irodalomból, nyilvánvalóan azért, mert az iránta való érdeklődés is felszámolódott az időben. Nagyon kell figyelni arra, mondom, hogy a társadalmi jelenségekkel közvetlenül foglalkozó irodalom eltűnéséről beszélek. Ha nem figyelünk erre, akkor beleeshetünk az utóbbi évtizedek irodalmi vitáinak csapdájába, s az egyik oldalon a társadalom fölött lebegő, a társadalom jelenségeivel nem foglalkozó, a másik oldalon pedig a társadalom kérdéseit elemezni akaró, de háttérbe szorított irodalmiságról beszélünk.

Ennél nehezebben megérthető, de akár nehezebben is tárgyalható jelenségről van szó, mondom.

Nem a szándék az, ami mérlegre tétetik, hanem a szükséglet, mondom.

Nem a törekvés, hanem a hangvétel.

Az ironia, a játékoság, az áttételek keresése ellenére a nyolcvankilenc után született fontos munkák valósággra vonatkozathatóságát egyetlen pillanatra sem lehet megkérdőjelezni, az, aki ezt teszi, nem érti az irodalmat, mondom.

Mindezek ellenére a magam korábbi időszakokhoz kötődő iskolázottságával továbbra is érzem a valóságirodalom hiányát, mondom.

26.

Ha az irodalomban társadalmi jelenséget látok, nem tudok mást látni benne, lehet, hogy a világlátásom ebben a vonatkozásban is magán viseli a korábbi évtizedek hatását, akkor erre a jelenségre is társadalmi magyarázatot kell találnom, mondom. Ezerszer próbálkoztam a magyarázatok keresésével, s ezeregyedszer sem tudok mást mondani, mint azt, hogy a magyar társadalomban gyökeres változások történtek, a hagyományos értelemben vett közösségi társadalom szétesése eltüntette a társadalom, az irodalom és a politika kapcsolódására alapozó, az irodalom felnövészett szerepét még őrző, azt szinte politikai erőként használó irodalmiságot, benne a szociográfiát.

Ha jól megfigyeljük, mondom, azontúl, hogy a szociográfia közösségi műfaj, s a maga irodalmiságán túl, közvetlenül hatni is akar, a magyar szociográfia mindig a magyar történelem reformszakaszaiban virágzott, kezdve a reformkortól, gondoljunk Kölcsey Ferencnek a szatmári adózó nép állapotáról írott munkájára, a huszadik század legelejének szociológiai törekvéseire, majd a huszadik század harmincas éveinek népi és nem népi, mondjuk városi szociográfiáira, ezt követően pedig a hatvanas-hetvenes évek szociográfiai mozgalmaira. A reformkorszakok és a szociográfia kapcsolódását akkor is tételezhetőnek gondolom, ha az említett reformkorszakok közül egynehány, itt leginkább a huszadik század harmincas éveire és a hatvanas-hetvenes évekre gondolok, nem tekinthető valódi reformidőszaknak, hiszen a politika család módon vett benne részt, ez azonban nem kérdőjelezi meg azt a tényt, hogy az említett időszakokban a társadalmat áthatotta a változások iránti igény, s azt sem, hogy az irodalom, a szociográfiai

irodalom nem csupán a társadalmi jelenségeket mutatta meg, hanem a társadalmi elképzeléseket is összefoglalta.

Nem akarok az egyes irodalmi jelenségek és a társadalom állapota között mechanikus kapcsolódási pontokat teremteni, de mégsem tudok ellenállni a kísértésnek, s azt mondom, hogy az irodalom közösségi értelmezésének, s benne a szociográfiának az eltűnése magáról a társadalomról is beszél, arról, hogy a közösségi célok felszámolódását követően az egyéni életstratégiák, érdekérvényesítési, boldogulási lehetőségek, ezzel együtt a nagy ütközések, létharcok időszaka következett be.

27.

Most kellene ismernem a közép-európai és a kelet-európai irodalmakat legalább azon a szinten, mint ahogyan a magyar irodalmat ismerem, mondom magamnak. Ha így ismerném ezeket az irodalmakat, akkor meg tudnám magyarázni, legalább magamnak, ahogy a magyarországi szociográfia háttérbe szorulását is megmagyaráztam magamnak, hogy a lengyel irodalomban, például a lengyel irodalomban a valóságirodalom miért virágzik. Andrzej Stasiuk például, aki nemcsak a pusztuló világokat írja le, de a peremvidégeket is, köztük a magyar-román határvidéket, mindenki másnál, így a magyar íróknál is jobban, vagy ott van Krzysztof Varga, aki a Turulpörkölt és a Mangalicacsárdás című könyveiben a mai Magyarország kapcsán számos társadalmi és politikai észrevételt rögzített, úgy, ahogy azt a magyar írók nem tették meg. Kilépvé a lengyel irodalomból, ott van Szeptelána Alekszijejics, aki a posztszovjet világ emlékezetét kutatja. S ott vannak még nyilván sokan, merthogy egy-egy jelenségnek udvara van, egy könyv mögött egy másik könyv rejtőzik, a neveket és példákat csak emlékezetből írtam. Kutatni kellene ezt is?, kérdezem. Isten mentsen tőle, a kutatás mindig felsorolásokban végződik, olvasni, olvasni kellene rengeteget, mondom.

A pusztulás és a peremlét leírása ott van a magyar irodalomban is, mondom, s Tar Sándor, Bodor Ádám munkáira gondolok, de nem rájuk gondolok akkor, amikor, mondjuk, Stasiuk és Varga munkáinak a párhuzamos változatait keresem a mai magyar irodalomban, hanem azokra gondolnék, akik a társadalmiságot közvetlenül, áttételek nélkül jelenítik meg a munkáikban.

Artur Domostawski könyvéhez hasonló sem létezik a magyar irodalomban, valójában apagyilkos könyv, leszámolás a Mesterrel, s magával a Kapuściński-jelenséggel. Erősen benne kellene élnünk a lengyel irodalomban ahhoz, hogy ezt a könyvet az igazságtartalma szerint értékelhessük, abból a táolatból, amelyikből én szemlélem ezt a könyvet, azt mondom, hogy nem az a baj, hogy Domostawski lerombolja a mítoszt, a mítoszok egyébként is eltűnnek az időben, ráadásul, de ez majdnem mindegy, én se szeretem őket, hanem az, hogy kiindulópontja szerint Kapuściński munkásságának szinte az egészét meg akarta kérdőjelezni, más kérdés, hogy ez egészében nem sikerült neki.

Domostawski számára az irodalom igazsága nem létezik, legtöbb esetben az irodalom sem létezik a számára, máskéülönben az irodalmi műveken nem kérné számon a gondolkodót, ugyanakkor a szempontrendszer sem tisztázott, mert ha tisztázott lenne, akkor A császár kapcsán nem beszélne arról, hogy Kapuściński heteken át szenvedett, amíg megfogalmaz-

*ta, nem tud a régi módon írni, s a „sültrealista” megállapításokat sem kérné számon az, aki leírja a következő sorokat: „A sorozat Egy kis Etiópia címmel jelenik meg, de mindenki érzi, hogy ez nem a messzi Afrikáról szól. Etiópia, Hailé Szelasszié császári udvara csak jelmez, metafora. Kapuściński sorozata univerzális történet mindenfajta hatalom torzulásairól, mindenféle udvari embereiről – a központi bizottsági elvtársakról, Gierekről, az abszurd lengyel valóságról is.”**

Ez egyébként teljes mértékben egybevág azzal, amit Kapuściński mondott akkor, amikor megkérdeztem tőle, miért Etiópiáról és miért nem Lengyelországról ír. Láthatjuk, a világ változásával változik a művek megítélése is.

Domostawski könyve végső soron azt mutatja meg, hogy Kapuściński óriási területet fedett le a huszadik század világából, vele kapcsolatban leginkább ezt kell megértenünk.

** Artur Domostawski: Háborúk és forradalmak költője, A legendás riporter – Kapuściński non-fiction, fordította: Hermann Péter, Poligráf, 2011, idézett rész: 191.*

28.

Az irodalom igazsága és az élet igazsága is nehezebben ragadható meg, mint korábban, mondom.

A szociográfiái is, még a szociofotóé is, mondom, noha a fotó jóformán áttételek nélkül beszél a világról.

A felszínen megmutatkozó világ háttere lett bonyolultabb, mint korábban volt, mondom.

A szociofotó értelmezésének nehézségeire már évek óta őrzök magamban egy történetet, eddig még elmondani sem tudtam senkinek, most kísérletet teszek rá.

29.

Történt egyszer, még kettőezer-tíz előtt, egy havas, karácsony utáni napon, hogy Bahget Iskander barátom nekiindult a Kecskemét környéki tanyavilágnak. Izsák és Orgovány között, a főúttól távol észrevett egy idős nénit, aki szedett-vedett ruhában, lábát újságpapírba bugyolálva, nejlonzacskóba kötözve söpörte a havat, valójában reménytelenül, az általa kialakított keskeny út sehova nem vezetett, beleolvadt a végtelen hómezőbe.

Meggyötört, eltorzult kezéről, az ujjairól külön tanulmányt lehetett volna írni, mondom.

A képeket közöltük a Forrásban*, majd az újabb karácsony előtt elindultunk az izsáki-orgoványi határba, immáron ketten, ajándékcsomagot, téstát, narancsot, efféléket vittünk magunkkal, karácsonyra az idős néninek.

Nehezen találtunk rá, Iskander sem őrzött magában támpontokat, a Forrás-számot vettük elő, annak a segítségével kérdeztük a néniről azokat, akikkel találkoztunk, míg valaki megmutatta a tanyáját. Odamentünk, nem volt otthon, újra kérdezősködtünk, végül megtudtuk, hogy a néni lánya Orgoványban dolgozik, övé az egyik kocsmá. Odamentünk, mondta, édesanyja csak délután jön ki a tanyába, az állatokat megetetni, egyébként bent lakik a városi házában.

Négy órára visszamentünk a tanyához, a néni már ott volt, mutattuk neki a Forrásban megjelent képeket, egyből megkérdezte tőlünk, hogy miféle hasznunk származik nekünk abból, hogy egy öregasszonyról közlünk képeket. Az ajándékba hozott csomagot nem akarta elfogadni, elmondta, hogy van mindene, a városi házán a tetőt most újíttatta fel ötmillió forintért.

Egész életében dolgozott, a szőlőt most már a földön csúszva műveli, de ebben az évben is megművelte, mondta.

Végül mi is kaptunk tőle ajándékba tojást, csak így tudtuk átadni neki azt, amit mi vittünk ajándékba neki.

Az irodalomból örökölt társadalomképünkkel az egyedüllétet, az eltorzult keze- ket a szegénységgel azonosítottuk, Iskander kiváló szociofotóinak háttérébe a szegénységet állítottuk.

Az idős néni munkához kötött sorsa, a munkának való kiszolgáltatottsága megfelelt annak a képnek, amit a ránk öröklődött irodalom, de még a tapasztalataink alapján is kialakítottunk magunknak, de az anyagi, vagyoni helyzete nem.

* Forrás, 2010. október

30.

Nyolcvankilencben még előtte voltunk szinte mindennek abból, ami a mostani világunkat jellemzi.

Előtte voltunk annak, ami az elmúlt negyed évszázadban történt, s annak, ami ebben az időszakban alakult ki, mondom.

Ahhoz, hogy a társadalom életének egyetlen parányi szeletéről is hiteles kép rajzolódjon, a kép megalkotójának a fentebb jelzett jelenségek körüli törésvonalak fölött, ráadásul a saját világa fölött kellene elhelyezkednie.

Csoda-e, ha ez eddig szinte senkinek nem sikerült, kérdezem.

31.

Helyzetünket nehezítette, hogy a Forrás nem tartozott a kanonizált folyóiratok közé, mondom.

Az elmúlt ötven esztendő, ennyiben kell már számolnunk, irodalmi kanonizációs törekvései a magyar irodalom hetvenes évek végétől számítható megújulásához kötődnek, az időben ehhez a megújuláshoz kapcsolták az irodalomba belépő újabb nemzedékek újjító törekvéseit is. Ez történt az időben, mondom, a térben a jelzett megújuláshoz kapcsolódott az irodalomban meghatározóvá váló nyelvhasználat széles körű elterjedése, az irodalmiságnak az újabb elméleti törekvésekkel való összefűzése, a kritikai nyelv teoretikus jellegűvé válása, s nem utolsósorban, főképpen ezerkilencszáznyolcvankilenc után az újra megjelenő reklámtevékenységnek az irodalom területén való használata, illetve, szintén ehhez kötődően, a tömegkommunikációs eszközök felhasználása az irodalmi látásmódok érvényesítésére. Nyolcvankilenc után megjelentek az újabb(?) piáreszközök az irodalom területén is, emlékszem, mennyire meglepődtem, amikor láttam, hogy Závada Pál Jadviga párnája című regényét plakátokon hirdetik. Innentől látens

vagy az irodalmi világon belül terjedő szóbeszéd szintjén harc is kezdődött az egyes irányzatok között, akinek nem tellett plakátra, akinek a könyvét nem tették ki a kirakatba, akiről keveset beszéltek a rádióban, aki kevésbé élvezhette egy-egy irányzat vagy akár szekértábor, hangsúlyosabban pedig az alapítványok, díjosztók, kuratóriumok támogatását, az az elnyomatást emlegette.

Már az eddig leírtak is elegendőek lettek volna ahhoz, hogy az egyes időszakokban változatos intenzitással fellángoljon a kultúrharc, mondom, akkortól pedig, hogy a politikai mezőny felerősítette ezeket a szembenállásokat, az irodalom területén is megjelentek a hangsúlyozottan politikai jellegű ellentétek és harcok. Mostanra, kettőezer-tizenhat elején írom azt, amit írok, ezek az ellentétek feloldhatatlanná váltak, teret engedve számos kisszerű törekvésnek, s segítve az akár többször is hiteltelenné vált szerzők továbbélését.

Azt írtam, hogy a Forrás nem tartozott a kanonizált folyóiratok közé. Nem tartozott, mondom, mert nem vett részt a hetvenes évek megújuló irodalmiságában, éppen akkor kapcsolta magát erősen a szociográfiához, hazai világunk alapvető kisszerűségét jelzi, hogy a két törekvés, a megújulás és a valóságismeret iránti igény akár szembefordíthatóvá is válhatott egymással. Később, már jóval a rendszerváltás után kivontuk magunkat a szekértáborok küzdelméből, s magukból a szekértáborokból is, sokszor éreztem azt, hogy magunkban állunk, nincs kihez kapcsolódnunk.

Főképpen az irodalmi küzdelmek politikai harcokká válásának időszakában mutatkozott ez meg.

Talán azért érezhettem ezt így, mert korábban is magunkban álltunk. Nyolcvankilenc után, már közvetlenül nyolcvankilenc után is felvállaltuk a hagyományos közösségi, leszűkítve népinek nevezett irodalomból mindazt, amit az újabb időszakban is hitelesnek és folytathatónak tartottunk, s innét, ezekről az alapokról kiindulva kerestük a kapcsolatot az újabb törekvések képviselőivel. Az addigra kialakult, kanonizáltnak számító lapokat nem akartuk utánozni, mondom, s a kanonizált szerzőket sem akartuk, de ha akartuk volna, akkor sem tudtuk volna elcsábítani, az irodalom nem így működik, ezt is tudtuk jól.

Köztes helyzetbe helyeztük magunkat, a nyolcvankilenc utáni nyitottságban működött is ez a rendszer, egészen addig, amíg az újabb bezárkózások nem történtek meg, mondom.

32.

A nyolcvankilenc után kialakult szerzőgárdánk főbb tagolódását könnyű áttekinteni, legalábbis akkor, ha a főbb irányokat tekintem, mondom. Mindenképpen számítottam a lap körül dolgozókra, így Buda Ferencre, Dobozi Eszterre, Pintér Lajosra, Szekér Endrére, s bár nem volt a szerkesztőség tagja, Orosz László tanár úrra. Irányjelzőként, a Forrás korábbi szerzőiként, akiktől az újabb időkben is állandóan kértünk kéziratot, írom le Kovács István, Kiss Benedek, Utassy József nevét. A nyolcvankilenc körüli szellemi útkeresés kapcsolt össze bennünket, máig, Sándor Ivánnal, Iván révén alakult ki a kapcsolatunk Balassa Péterrel,

Poszler Györggyel, Török Endrével. A Forráshoz korábban is kötődött Vekerdi László, a kilencvenes évek elejétől rendszeresen szerzőnk lett.

A Forrás számaait évekig Sándor Iván, Vekerdi László és Ryszard Kapuściński írásai határozták meg, mondom.

Magányos, csoportokhoz aligha kapcsolható szerzőként adott nekünk írást Baka István (ne kérj tőlem verset, keveset írok, de évente egy mindig a tiétek, mondta), Zelei Miklós, s talán mi közöltük a legtöbb tanulmányt Lengyel Andrástól, az egyik legfelkészültebb magyar filológustól-tudóstól.

Talán mi közöltük a legtöbb verset Kovács András Ferenctől, mondom. András verseinek világszemlélete, nyelve közel áll hozzám, élő, friss, játékosan ironikus ez a nyelv, s ha kell, szükségesen komoly, merthogy a versben és az életben is vérre menő, komoly küzdelmek zajlanak, András erősen érzi ezeket a küzdelmeket.

33.

Nyitott, a másik emberre, mondandójára figyelő időszak volt az, mondom.

Az ember csak abba az irányba tud nyitott lenni, ahonnan maga is nyitottságot tapasztal, mondom.

Ellenkező esetben a nyitottsága nem tud lekötődni, sóvárgássá, lassan üres pózzá válik, mondom.

Akkor, bármelyik irányba is mozdultam, választ kaptam a kérdéseimre.

A lapokat, szerzőket megemelő rendszer működött, mert a szerzők nyitottak voltak.

Emlékszem, Nádas Péter levelezőlapon köszönte meg azt a számunkat, amelyiknek az élén Németh László, Illyés Gyula és Cs. Szabó László egy-egy írása szerepelt, írást kértem Kertész Imrétől, azonnal küldött, később, a Kertészeti Egyetemen megtartott írószövetségi közgyűlésen személyesen is találkoztunk, ekkor újabb írást küldött, amikor írtam róla, dedikált könyvvel köszönte meg, Mészöly Miklóssal külön öröm volt találkozni, Esterházy Péterrel, ha módunk nyílt rá, kiadósan beszélgettünk, Balassa Pétertől, most számoltam meg, a nyolcvankilencet követő időszakban hét írást közöltünk, Kovács András Ferenccel állandóan élő barátságot kötöttünk.

Balassa Péterben élt a különböző szellemi irányok összekapcsolására irányuló törekvés, ennek jegyében kereshette a kapcsolatot a Forrással is, időnként jelezte, hogy melyik írás volt számára fontos a lapban. Aztán más irányt vett az ország, és az ő életének története is. Korai halála előtt e-mailben köszönt el tőlem, ehhez hasonló mélységgel rázott meg, amikor 2014-ben, mostani munkahelyemen, a kerámiaüstüdió udvarán, a kemencesoron szembetaláltam magamat az ott elkészített síremlékével.

Megkésett, mégis hirtelen szembesülés volt ez a halálával.

(Folytatjuk)